

גישת התמורות

גישת התמורות

שיטה חדשה בפרשנות התורה

בעריכת

חזי כהן ואביעד עברון

ישיבת מעלה גלבוע

ספרי מגיד

Hezi Cohen & Aviad Evron, eds.
The Tmurot Approach
A New Method of Interpreting the Torah

גישת התמורות
שיטה חדשה בפרשנות התורה
עורכים: חזי כהן ואביעד עברון

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת משנה ומגיהה: אפרת גרוס
עימוד: שמעון בן-שחר
עיצוב כריכה: אביגיל כהן

© כל הזכויות שמורות ליישיבת מעלה גלבוע, תשע"ט (2019)
www.maalegilboa.org

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.maggidbooks.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 4-270-526-965-978 ISBN

נדפס בישראל 2019 Printed in Israel

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה.....
11	תקצירי המאמרים.....

מבואות

	חזי כהן
23	שער לגישת התמורות.....
	הרב דוד ביגמן
65	ועל התמורה.....
	הרב יהודה גלעד
	”כאופקים המתחלפים להולך בדרך רחוקה“:
91	כוונות התורה ותורת התמורות.....

עיונים

	הרב אביה הכהן
115	בעקבי ביאור הגר”א לפרשת אמה עברייה.....
	חזי כהן
135	מה בין הפסח בשמות לפסח שבדברים?.....

הרב דוד ביגמן

השפעת היתר שחיטת חולין על דיני הקדשת בכור בהמה
ובישול גדי בחלב אמו 165

אביעד עברון

נזר אלוהיו על ראשו: בעקבי מחלוקת אבן עזרא ורשב"ם
בפירוש פסוקי התפילין 185

חזי כהן, אביעד עברון ואדיר ריינר

לא יקום עד אחד באיש? 205

הרב דוד ביגמן והרב אביה הכהן

מוודאות לספק: עיון בפרשת סוטה 221

חזי כהן

מקדושת הזמן לקדושת המקום: תמורות באופי הפולחן

בסיפור מתן תורה 251

חתימה

הרב אביה הכהן

דרך אמונה בחרתי: אחרית דבר 277

על אודות מחברי המאמרים בספר 289

דברי פתיחה

לימוד התורה בישיבתנו, ישיבת מעלה גלבוץ, כמו גם בישיבת עין צורים, ערש הולדתה של גישת התמורות, מיוסד על הקשבה כנה לתורתנו. בין השאר, באה הקשבה זו לידי ביטוי בשאיפה להעמיד את הבירור הפרשני המקומי על מכונו עוד בטרם נפנה לשאלות רחבות יותר. לשם כך על הלומד להשהות את השאיפה המידית להשליך על הכתובים תבניות חשיבה מוכנות מראש. נדמה כי רק כך יוכל להקשיב לדבר ה' המשוקע במילות התורה ולעמוד על כוונותיה. יסוד זה מלווה את לימוד התורה בישיבתנו על כל ענפיו, בתלמוד ובהלכה, במדרש ובמחשבה, ובייחוד בלימוד התנ"ך.

ספר זה הוא ניסיון להאזין בקשב רב לקולות השונים העולים מתורתנו. חכמים לאורך הדורות עמדו על הימצאותם של כתובים המכחישים זה את זה, והציעו לתופעה זו מגוון פתרונות והסברים, כאשר הדרך המרכזית בעולמה של תורה נטתה אל ההרמוניה וביקשה לגשר על הסתירות והפערים. היה זה הרב מרדכי ברויאר

זצ"ל שביקש לראשונה להעמיד את התורה בסתירותיה, מתוך הכנה שהקולות הסותרים שהתורה משמיעה נמסרו באופן מכוון, על מנת להציג תמונת עומק המורכבת מבחינות שונות. גישת התמורות, המוצגת בספר שלפניכם, מקבלת אף היא את הטענה שיש בתורה סתירות של ממש, אך מבקשת להציב נדבך נוסף ומשמעותי בפירושן: הסתירות בחוקי התורה משקפות תמורות ושינויים שהתרחשו בהם מטעמים שונים. תורתנו תורת ה' היא, אך היא פונה לבני אדם; ומתוך כך יש בה התמודדות רגישה עם שינויים במציאות, עם התפתחויות מוסריות ועם תמורות בתנאים הרוחניים של עם ישראל. בהתאם לכל אלה, לעיתים מסר האל צו מחודש, המעדכן את ציוויו הקודם.

כבר לימדונו רבותינו שאין בית מדרש ללא חידוש. יש שהחידוש פותר קושיה מקומית, אך יש שהוא מתווה גישה רחבה ומערכתית לתורה כולה, שבכוחה לפתור הן קושיות מקומיות רבות הן שאלות יסוד פרשניות ומחשבתיות. פרשני הפשט לאורך הדורות תרו אחר הפשטות המתחדשים בכל יום וביקשו להבין את הכתובים לאשורם, גם אם הדבר הצריך מבט מחודש על התורה. גישת התמורות מציעה דרך חדשה להתבוננות בחוקי התורה ובאופן מסירתם, ויחד עם זאת מבקשת לפתוח אופקים חדשים בשאלת התגלותו של הקב"ה בתורתנו. גישה זו עשויה לאתגר את עולמו הרוחני של הקורא, ואמנם אין זה עניין פעוט, אך לדעתנו יש שכר רב בצדו של אתגר זה.

***

הספר שלפניכם מכנס את פירותיו של מסע לימודי בן שנים רבות. תחילתו של המסע בשיעורים נקודתיים שעסקו בפרשיות מקומיות.

דברי פתיחה

לאורך השנים עסק הרב אביה הכהן בישיבת עין צורים בשאלת הסתירות בכמה מחוקי התורה, והציע לפתור אותן בדרך התפתחותית. גם הרב דוד ביגמן, ראש ישיבתנו, נטה בדרך פרשנית דומה. מתוך חידוד הדדי ושיח פורה עם תלמידיהם, התגבשו הפירושים החדשים לכדי גישה פרשנית רחבה וכוללת. גישה זו הפכה לדרך לימוד מרכזית בישיבת מעלה גלבוץ, ואנו חשים שבשלה העת לפרוש אותה בפני ציבור לומדי התורה.

אחדים מהמאמרים שבספר נכתבו לאורך השנים ופורסמו בבמות שונות, והם רואים כאן אור בפנים חדשות. שאר המאמרים מתפרסמים כאן לראשונה. הספר פותח בשלושה מאמרי מבוא, המבקשים לנסח את גישת התמורות ואת חידושיה הפרשניים והמחשבתיים. אחריהם מופיעים שבעה מאמרים עיוניים, המדגימים את הגישה במגוון של פרשיות הלכתיות בתורה, תוך עמידה על יתרונותיה הפרשניים ועל חידושיה המתודולוגיים. הספר נחתם באחרית דבר מאת הרב אביה הכהן, מייסד הגישה, המבקש להאיר את משמעויותיה הרוחניות.

כל אחד ממאמרי הספר מציע עיון מקומי בפרשייה זו או אחרת, ועומד בפני עצמו. אולם חידושו הגדול של הספר טמון בראיית המכלול, ובניסוח עקרונות הגישה העולים מהצטרפותם של הפרטים לכדי תמונה כוללת ורב-ממדית. תמונה זו הולכת ונבנית לאורך הספר, ומשום כך אנו ממליצים לקוראים לקרוא את הספר כסדרו.

***

זכינו ללמוד, ללמד ולכתוב בישיבת מעלה גלבוץ, שהיא בית של תורה תוססת, השואפת להיות קשובה לשאלות המתחדשות בעולם,

ולרוחות המנשבות בחללו ומפיחות בו נשמת חיים. תודה גדולה שלוחה לראשי הישיבה על היותם הרוח החיה שמאחורי המפעל הגדול הזה, על ההשראה שהם נותנים לנו, ועל העידוד להמשך פיתוח של כיווני מחשבה חדשים גם ישנים בעולם התורה. נודה גם למוטי תורן, מנהל הישיבה, שדואג כל העת לסייע ולתמוך במשימה של הפצת תורת הישיבה אל מחוץ לכתליה, וגם הספר שבידכם לא היה רואה אור לולא תמיכתו.

תודה למר מאיר מילר המו"ל של הוצאת מגיד ולעורך האחראי הרב ראובן ציגלר, על האמון שנתנו בחשיבותו של הספר, ועל פתיחת השערים לפשטות המתחדשים בכל יום; ולעורכת אפרת גרוס, על הטיפול המסור והמקצועי בכל שלבי הוצאת הספר. אנו שמחים וגאים שהספר יוצא לאור בהוצאת מגיד.

על מלאכת העריכה הופקדנו בגיל וברעדה. בעמל רב, מתוך שמחת היצירה והחידוש אך גם מתוך יראה עמוקה, ביקשנו להציע מחידושי התורה שעלו בבית מדרשנו. חמושים בקריאה המבקשת תורת חיים שהיא תורת אמת, אנו שמחים להביא לפניכם את גישת התמורות.

חזי כהן ואביעד עברון
ישיבת מעלה גלבוע

תקצירי המאמרים

כל העומד בשערי גישה פרשנית חדשה, ראוי לו לברר הן את חידושיה הפרשניים והמתודיים הן את משמעויותיה הרוחניות. כך נקטנו בספר שלפניכם. חילקנו את הספר לשני חלקים המשלימים זה את זה, ומעמידים את הגישה במילואה. בחלקו הראשון של הספר, חלק המבואות, ביקשנו לנסח ולהגדיר גישת התמורות מהי, ולעמוד על משמעויותיה הפרשניות והמחשבתיות. לכך מוקדשים שלושת המאמרים הראשונים בקובץ. החלק השני מוקדש לעיון בפרשיות חוק בתורה על דרך גישת התמורות. כל אחד משבעת המאמרים שבחלק זה עוסק בסוגיה מסוימת, ורובם מאירים בדרך הילוכם היבטים שונים של מלאכת הפירוש לאור גישת התמורות. את הספר חותמת אחרית דבר מאת הרב אביה הכהן, ובה הוא מתאר את התפתחות הגישה ואת האתגרים העומדים לפתחה.

מבואות

את הספר פותח מאמר מכבד פרשני מאת ד"ר חזי כהן, "שער לגישת התמורות". המאמר סוקר את הגישות השונות שהתפתחו בבתי המדרשות להתמודדות עם שאלת הסתירות בתורה, ולאחר מכן הוא מציב את היסודות לגישה החדשה המוצגת בספר זה, גישת התמורות, תוך דיון בהיבטים הפרשניים השונים שהיא מעלה.

שאלת הסתירות בחוקי התורה הטרידה מאז ומעולם את לומדי התורה והמעיינים בה. שאלה זו כבר הייתה מוכרת לחז"ל, אשר הציעו לה פתרונות שונים ומקומיים המגשרים על הסתירות. לעומתם, אסכולת ביקורת המקרא טענה כי הסתירות נובעות מכך שהתורה אינה עשויה מקשה אחת, אלא נערכה ממקורות אחדים, שנכתבו בידי כמה מחברים בעלי תפיסות שונות לאורך תקופה ארוכה. עמדה זו נדחתה בתוקף בהיכלות התורה, מפני שנתפסה כמערערת על עיקרי האמונה בתורה מן השמים. המאמר סוקר את הגישות השונות שהוצעו בעולמה של תורה לאורך הדורות להתמודדות עם הביקורת – הגישה ההיסטורית-משפטית, הגישה הספרותית ושיטת הבחינות – תוך שהוא מתאר את היתרונות והחסרונות של כל אחת מהן.

לאחר סקירת גישות אלו, פורש המאמר את יסודותיה של גישת התמורות. לפי גישה זו, חוקי התורה הם דינמיים, ומתרחשות בהם תמורות לאור שינויים במציאות. אף שהתורה היא דבר האל, היא ניתנה לבני האדם, ולפיכך היא מתייחסת אל המציאות שבה נתון עם ישראל בעת נתינתה ומתאימה עצמה לתמורות הזמן. המבוא מנסח את עקרונות הגישה ואת המשמעויות הפרשניות והמחשבתיות שלה, ומבקש לחדד את יתרונותיה על פני הגישות האחרות. מקום נרחב הוקדש במבוא להדגמת הדברים באמצעות מקרה

תקצירי המאמרים

מבחן - עיון בסתירות שבפרשיות עבד עברי. בחלק זה נערכת השוואה בין הפתרונות שהציעה כל אחת מן הגישות שפורטו בחלקו הראשון של המאמר, ומתוך כך מתחדד יתרונה הפרשני של גישת התמורות.

מתוך הבנה שעוד רבה הדרך לפנינו, נחתם המבוא בפרישת שאלות לעתיד, הן במישור הפרשני הן במישור המחשבתי, בבחינת "לא עליך המלאכה לגמור".

***

המאמר השני בחלק המבואות הוא מאמרו של ראש הישיבה, הרב דוד ביגמן, "ועל התמורה". מאמר מבואי זה עוסק במסד התיאולוגי והמחשבתי לגישת התמורות. הוא בוחן את שאלת הדינמיות שבחוקי התורה, וטוען כי במסורת היהודית קיימת מודעות לאפשרות של שינוי בחוק, הן בתורה שבעל־פה הן בתורה שבכתב.

המאמר פותח בסקירה קצרה של תופעת הדינמיות בדיני התורה שבעל־פה, כפי שעולה ממקורות חז"ל ומדברי רבותינו הראשונים. לאחר מכן הוא מביא דוגמאות אחדות מן המקרא ומחז"ל, המעידות במפורש כי חוקים מסוימים בתורה השתנו בהתאם לשינויים במציאות או בעקבות פנייה של העם בדרישה לתיקון החוק.

החלק הבא של המאמר עוסק בשאלות מחשבטיות ככדות משקל העולות בעקבות התפיסה הדינמית של החוק האלוהי: כיצד ייתכן שחוקי התורה משתנים? האם הקב"ה משנה את דעתו? ובמה באה לידי ביטוי נצחיות התורה לאור היותה מתפתחת? שאלות אלו ואחרות מתבררות לאור עיון בדברי חכמי ישראל לאורך הדורות.

***

המאמר החותם את חלק המבואות הוא "כאופקים המתחלפים להולך בדרך רחוקה": כוונות התורה ותורת התמורות". במאמר זה פורש ראש הישיבה, הרב יהודה גלעד, מבט רעיוני ומחשבתי על המשמעויות המוסריות של תמורות בחוקי התורה. המאמר בוחן את גישתם של הרמב"ם והראי"ה קוק לפרשיות שהטרידו אותם מבחינה מוסרית ורוחנית, וטוען כי שניהם סברו שקריאה קשובה בפסוקי התורה חושפת פער בין ההוראה המעשית לבין הכוונה הפנימית העומדת מאחוריה.

הרמב"ם סבר שהתורה אמנם ציוותה על הקרבת קורבנות, אך האזנה מוקפדת ללשון התורה מעלה כי היא נענית בכך לצורך האנושי בהקרבה מוחשית. חשיפת כוונות התורה יכולה להוביל אותנו לשאוף לעבודת ה' מופשטת יותר, שאין בה קורבנות. גם הרב קוק עמד על הפער שבין הרובד הגלוי שבפסוקי התורה לבין כוונות התורה. כך לשיטתו התירה התורה אכילת בשר ועבדות, אך במקביל הביעה הסתייגות משני אלה. לפיכך, על אף ההיתר, יש לשאוף לעולם שיש בו חירות וצמחונות.

הן לפי הרמב"ם הן לפי הראי"ה, התמורות במצוות אלו משקפות צעידה והתקדמות במעלות הרוח והמוסר אל עבר עולם גבוה ומתוקן יותר. לדבריו, דווקא שינויים ותמורות אלה הם הביטוי לנצחיות התורה, באשר הם מהווים דרישה תמידית לתיקון מוסרי ורוחני, יחד עם התחשבות במצבו הרוחני והמוסרי של כל דור.

בהמשך לתפיסותיהם של הרמב"ם והראי"ה, מציע הרב גלעד כי כוונות התורה נחשפות בפער שבין פרשיות חוק סותרות בתורה. התמורה המשתקפת בין הפרשייה הקדומה למאוחרת משרטטת

חץ המצביע על כיוון ההתקדמות הראוי והנדרש מבחינת מוסרית ורוחנית.

עיונים

המאמר הראשון בחלק זה הוא מאמרו פוריץ הדרך של הרב אביה הכהן, "בעקבי ביאור הגר"א לפרשת אמה עבריייה". מאמר זה הוא המאמר הראשון שנכתב בגישת התמורות, והוא התפרסם כבר בשנת תשנ"ב בספר היובל לרב מרדכי ברויאה. המאמר מתפרסם כאן בשנית בעיבודים קלים שנצרכו בחילופי העתים ובהתאם לכמה הנוכחית.

המאמר עוסק בסתירה בין דיני אמה עבריייה בשמות (כ"א) ובדברים (ט"ו). כפי שהצביע הגר"א, בשמות האמה היא פילגש ודיניה שונים משל העבדים הגברים. לעומת זאת, בדברים האמה והעבד זהים בכול – היא יוצאת בשנה השביעית, זוכה להענקה, ואין יחסי אישות בין האדון לשפחה.

לסתירה זו מציע המחבר פתרון על דרך גישת התמורות, המצביע על התפתחות מוסרית ביחסה של התורה אל האמה העבריייה. בספר שמות התירה התורה את הפילגשות, מתוך השלמה מסויגת עם הנוהג הרווח באותה תקופה, אך דאגה להסדיר את מעמדה של האמה הפילגש ולשמור על זכויותיה. משבשלו התנאים, הוצב רף מוסרי גבוה יותר, המתואר בספר דברים, ומעתה נאסרה הפילגשות, ואין כל הבדל בין העבד והאמה. פתרון זה מאיר באור חדש גם את שאלת זהותה ודיניה של שפחה חרופה (ויקרא י"ט). לדעת המחבר, מגמת התורה להטיב עם האמה באה לידי ביטוי אצל חז"ל אשר

הלכו בעקבות הדרכת התורה, ופירשו את הפרשה בשמות כעוסקת
בדין אשת-איש ובכך ביטלו כליל את מוסד הפילגשות.

***

המאמר השני הוא מאמרו של ד"ר חזי כהן, "מה בין הפסח בשמות
לפסח שבדברים?". מאמר זה פורסם בכתב העת 'אקדמות' (כו,
תשע"א), והוא מופיע כאן בעיבוד מחודש ועם תוספות אחדות.
לפי ספר שמות (י"ב), ישראל אמורים לחגוג את הפסח במריחת
דם על פתחי הבתים לדורות, ולעומת זאת בדברים (ט"ו) נקבע שיש
להקריב את הפסח במקום הבחירה בלבד. הבדל זה מצטרף להבדלים
רבים בין הפרשיות, והפרשנים לאורך הדורות הציעו פתרונות שונים
לבעיה זו. המאמר סוקר את העמדות השונות שהוצעו בעולם התורה,
בוחן אותן ומציע פתרון על דרך התמורות. הפסח בשמות, שאכן
נקבע לדורות, הלם את עולמם הרוחני הפנימי של יוצאי מצרים,
וכלל מעשים טקסיים וייחודיים. לעומת זאת, בשל ריכוז הפולחן
ומתוך תמורות בתפיסות הרוחניות, הופך הפסח בספר דברים לקורבן
המוקרב במקדש, בדומה לקורבנות 'רגילים' וללא המעשים הטקסיים
שייחדו את הפסח בשמות.

אגב העיון בתמורות בקורבן הפסח, חושף המאמר תמורה
בתפקידה של המזוזה: בספר שמות היא משמשת לטקסים ייחודיים
וסמליים, ואילו בספר דברים היא מקום שכותבים בו את דברי
התורה, אשר נועדו לבטא את זיקת יושבי הבית לקב"ה.

***

חידושו של המאמר הבא - "השפעת היתר שחיטת חולין על דיני
הקדשת בכור בהמה ובישול גדי בחלב אמו" מאת הרב דוד ביגמן -

תקצירי המאמרים

הוא בחשיפת זיקה שבין תמורות שחלו בשני חוקים שונים, ששתיהן נובעות משינוי אחר. בספר ויקרא (י"ז) מופיע איסור 'שחוטי חוץ', האוסר לאכול בשר בהמה מבלי להקריבו על המזבח, ובכך מבקש למנוע זביחה לשעירים. דרישה זו יכלה להתקיים כל עוד חיו בני ישראל בסמיכות למשכן. אולם לקראת הכניסה לארץ וההתיישבות בכל קצותיה, התעורר החשש כי דווקא שמירה על דרישה להקרבת כל בשר על המזבח תעודד הקמת במות אשר חלקן יוקדשו באופן טבעי לעבודת אלילים. לפיכך, לצד ריכוז הפולחן "במקום אשר יבחר ה'", התירה התורה אכילת בשר חולין מבלי להקריבו.

המאמר מראה כיצד שינוי יסודי זה באופן אכילת הבשר מחולל תמורות במצוות אחרות: איסור אכילת גדי בחלב אמו, שבספר שמות הובא בהקשר של פולחן במקדש, הפך בספר דברים לחלק מדיני מאכלות אסורים. שינוי נוסף התרחש במצוות הקדשת בכור בהמה, כאשר בספר במדבר הבכור ניתן לכוהן, ואילו בספר דברים הוא נאכל על ידי הבעלים בזבח משפחתי במקום המקדש, תוך שיתוף של מיעוטי היכולת. שינויים אלה מצטרפים למארג רחב יותר של תמורות הקשורות זו בזו, והן נזכרות כולן במאמר.

***

ההיגד "וּקְשַׁרְתֶּם לְאוֹת עַל יָדְךָ וְהָיוּ לְטֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ" מופיע ארבע פעמים בתורה - פעמיים בשמות (י"ג) ופעמיים בדברים (ו'); י"א). פרשני הפשט ביארו פסוקים אלה באחת משתי דרכים: אבן עזרא, בעקבות חז"ל, פירש אותם במשמעותם הממשית, כלומר חיוב לקשור תפילין ממשיות על היד ועל הראש; ואילו רשב"ם ראה פסוקים אלה כמטפורה לזכירת יציאת מצרים באופן קבוע ויומיומי. הנטייה הטבעית של רוב הפרשנים, מחז"ל ועד ימינו, הייתה לבאר

את ארבעת המופעים של הפסוק באופן אחיד. אביעד עברון, במאמרו "נזר אלוהיו על ראשו: בעקבי מחלוקת אבן עזרא ורשב"ם בפירושו פסוקי התפילין", טוען כי יש להבחין בין ההיגדים בשמות להיגדים בדברים, ולקרוא כל היגד לפי הקשרו: בשמות ההקשר הוא מטפורי ואילו בדברים הוא ממשי, ואם כן ספר דברים מחדש מצווה זו. לדעת הכותב, התפילין שהתחדשו בדברים הן תמורתן של הציץ שעונד הכוהן הגדול. ספר דברים, שהציב כתיבה ושינון של דברי התורה ככלי משמעותי בעבודת האל, אינו מסתפק בציץ החבוש לראשו של הכוהן הגדול, ומבקש להרחיב את מעגלי הקדושה לכל איש ישראל. מאמר זה מציג תהליך קריאה כפול של פסוקי התורה. בקריאה ראשונה הפסוקים בשמות מתפרשים במשמעות מטפורית. אולם לאחר קריאת הפסוקים בדברים, המתפרשים כמשמעם הממשי, שב הקורא ומפרש אף את פסוקי ספר שמות כממשיים, לאור הפסוקים בדברים.

***

מאמרם של ד"ר חזי כהן, אביעד עברון ואדיר ריינר, "לא יקום עד אחד באיש?", עוסק בשאלת מספר העדים הנדרשים לקיום משפט צדק. בספר דברים (י"ט ועוד) דורשת התורה שני עדים כחלק מסדרי המשפט התקין; אלא שדרישה זו אינה עולה בקנה אחד עם כמה פרשיות שמהן משתמעת הסתפקות בעד אחד. הפרשנות הקלאסית נטתה לפרש פרשיות אלה לאור הדרישה לשני עדים והעמידה פתרונות מקומיים לשימוש בלשון יחיד. מחברי המאמר טוענים כי הפרשיות הראשוניות אכן הסתפקו בעד אחד, ואילו בספר דברים הוחמרו הדרישות המשפטיות, והתורה הוסיפה דרישה לשני עדים כדי להעמיד את הדין על יסודות מבוססים יותר. הדרישה לשני עדים

תקצירי המאמרים

מצטרפת לדרישות נוספות שהתחדשו בספר דברים שנועדו להביא למשפט צודק ומבורר יותר.

גם במאמר זה מודגם תהליך הקריאה הכפול, כאשר קריאת הפסוקים המאוחרים, הדורשים שני עדים לכל דין, מביאה את הקורא להבין כך גם את הפרשיות שמתחילה הסתפקו בעד אחד.

***

המאמר "מוודאות לספק: עיון בפרשת סוטה", מאת הרב דוד ביגמן והרב אביה הכהן, פורסם לראשונה בכתב העת של ישיבת עין צורים, 'משלב' (כט, תשנ"ו), והוא נכתב מחדש לצורך פרסומו בקובץ הנוכחי. גיבושו של המאמר, כמו גם ניצניה של גישת התמורות באופן כללי, התרחשו בין כתליה של ישיבה זו.

בשונה משאר המאמרים בספר, מאמר זה מתייחד בכך שהוא עוסק בתמורה שהתרחשה בתוך פרשייה אחת, ולא ביחס שבין פרשיות שונות. כל המעיין בפרשת סוטה (במדבר ה') חש שהקריאה מחוספסת ולא רציפה, ושיש בה כפילויות רבות וניסוחים סותרים, בייחוד בשאלה האם האישה אשמה בוודאות או שיש ספק באשמתה. חידושו של המאמר הוא בטענה שיש לחלק את הפרשייה לשני רבדים. ביסוד הפרשה עומדת פרשייה קדומה המניחה כי האישה אשמה בניאוף, וטקס הסוטה נועד לחשוף את אשמתה ולהביא עליה עונש ראוי. על גבי פרשייה זו נוסף רובד של הערות המבקש להטיל ספק באשמתה של האישה, ולא להעניש אותה באופן אוטומטי. רובד ההערות משקף את החידוש המוסרי העצום של תורתנו, המבקשת להיטיב עם מעמדה הנמוך של האישה בימי קדם, מגמה שהתעצמה בדברי חז"ל.

***

המאמר האחרון בחלק הפרשני, "מקדושת הזמן לקדושת המקום: תמורות באופי הפולחן בסיפור מתן תורה" מאת ד"ר חזי כהן, כולל ניתוח ספרותי-תיאולוגי של סיפור מתן תורה בספר שמות. המחבר טוען כי תיאור האירוע מתחלק לשני מעמדות. הראשון, המכונה 'המעמד הגדול', כולל מפגש ישיר עם האל, אשר מסר לישראל את עשרת הדיברות כדיבורו הישיר. לאחריו בא 'המעמד הקטן', ובו נמסרו, בתיווכו של משה, דיני הקורבנות ופרשת משפטים.

לדעת המחבר, המעבר מדיבור ישיר של ה' לישראל לתיווכו של משה אינו שינוי טכני בלבד, אלא טומן בחובו מהפך דרמטי בעולם המצוות. הדיבור הישיר כלל את עשרת הדיברות ובכללם השבת, אשר ייחודה בספר שמות הוא בהימנעות ממלאכה ובזיכרון מופשט המביא לקדושה. המעבר לתיווך ביטא חוסר יכולת (לפחות בעיני העם) לעמוד מול האלוהות במלוא עוצמתה, ועל כן כלל את דיני המזבח והקורבנות - ובהמשך גם את דיני המשכן - המיוסדים כולם על עבודה מוחשית ועל אמצעים מתווכים.

התמורה שהתחוללה באופיה של עבודת ה' יוצרת תודעה כפולה בין אידיאל רוחני מופשט לבין חיי מעשה הנטועים בעולם החומר המוחשי. המתח שבין עבודת ה' מופשטת, המיוצגת על ידי השבת, ובין עבודה מוחשית, המיוצגת על ידי מזבח ומשכן, בא לידי ביטוי בהצמדת השבת למשכן בהמשך ספר שמות ולאורך המקרא כולו.

חתימה

הספר נחתם באחרית דבר מאת מייסד הגישה, הרב אביה הכהן, "דרך אמונה בחרתי". במסה זו מתאר הרב אביה את התהליך האישי

תקצירי המאמרים

שעבר, מרגע שפגש לראשונה בשאלות הביקורת, ועד לניסוח גישת התמורות בעת שלימד בישיבת הקיבוץ הדתי בעין צורים. הוא מספר כיצד הבשילו רעיונותיו מתוך עיון בלתי אמצעי בספר הספרים, וכיצד ביקש לעמוד על המשמעות הרוחנית של מסקנותיו הלימודיות תוך מפגש עם מורים גדולים ועיון בכתבי החסידות. לדבריו, האתגר העומד לפתחנו הוא לכונן בניין רוחני המתמודד באומץ עם שאלות ביקורת המקרא, מתוך אמונה עמוקה שאיננה מוותרת על הכנות שבלימוד. לדבריו, מחובתנו לתת את הדעת לשאלה כבודת המשקל: כיצד מחנכים לאמונה, לאהבת תורה ולקדושה בעולם מורכב?

הרב אביה מקדיש חלק נרחב ממאמרו לדיון בתורת חותנו ומורו הדגול, הרב מרדכי ברויאר ע"ה, אותו הוא מוקיר עד מאוד, על אף המחלוקת ביניהם. למרות ההבדלים בין הגישות, הוא מבקש להראות כיצד שיטת הבחינות, המבחינה בין קולות שונים וחלוקים בתורה, שימשה מסד לגישת התמורות, הרואה בקולות הסותרים שלבים שונים במסירת דבר ה'. הוא מחדד את ההבדלים בין הגישות, תוך דיון בהיבטים אחדים של שיטת הבחינות.

בהמשך הוא דן בכמה מהשאלות שהעסיקו אותו בשלבי גיבושה של גישת התמורות, ומציע מבט חדש על חוקי התורה. ההבנה כי התורה אינה מציגה את פסגת המוסר אלא את השאיפה לתיקון ולהשתלמות, הייתה עבורו גילוי מרעיש. המסר הנצחי והאמירה המוסרית של התורה מתגלה דווקא בכיוון ההתפתחות שבין פרשה לפרשה, והמשכה בהתפתחות שבין התורה שבכתב לתורה שבעל-פה.

בעוד שהתפיסה ההתפתחותית משותפת לגישת התמורות ולחקר המקרא, שאיפתו הרוחנית של הרב אביה היא להעמיד הבחנה ברורה בין מבט של חולין על התורה למבט של קודש, בין תפיסה

שהתורה היא יצירה אנושית גרידא לבין תפיסה שהיא התגלות
אלוהית מדורגת ומתמשכת.

חזי כהן

שער לגישת התמורות

שאלת הכתובים המכחישים זה את זה

כל המעיין בתורה ימצא שיש בה עניינים החוזרים יותר מפעם אחת, הן בסיפור הן בחוק. מעמד הר סיני ועשרת הדיברות מופיעים בשמות ודברים, סיפור המרגלים נזכר במדבר ונשנה בספר דברים, דיני עבד עברי מופיעים שלוש פעמים בתורה, ודיני הרגלים - חמש. לעיתים קרובות, עיון בפרשיות הכפולות חושף סתירות בין הכתובים. כך למשל יש סתירה בין תיאור הבריאה בבראשית א' לתיאור בבראשית ב', וכן סתירה בדין בכור בהמה אשר במדבר י"ח נמסר לכוהן ואילו בדברים ט"ו אוכלו הבעלים בקרושה במקום אשר יבחר ה'.

תופעה זו מעלה קשיים רבים אצל לומדי התורה: כיצד ייתכן שדברי ה' יסתרו זה את זה? וכיצד אפשר לקיים הלכה כשבתורה מצויים חוקים סותרים לגבי אופן קיומה? וביחס לסתירות בסיפורי המקרא (שבהן לא נעסוק בספר זה) תוהה הקורא מה בכל אופן אירע?

ובין כך ובין כך מתערערת מהימנות הכתובים ומתוך כך מתערערת האמונה בנותן התורה.

יש לדעת כי כבר מימי חז"ל ולאורך הדורות היה עולם התורה ער לשאלת הסתירות במקרא. אולם שאלה זו החריפה בדורות האחרונים, לאור חידושיה של ביקורת המקרא. שאלת הסתירות היא אחת מאבני היסוד של החלוקה הביקורתית למקורות, ועל כן כל ניסיון להעמיד גישה חלופית מחייב התמודדות עם שאלה זו הן במישור הפרשני הן במישור המחשבתי. ספרנו מתייחד בהצגת גישה חדשה לפתרון הסתירות בחוקי התורה. כחלק מבידור דרכנו אני מבקש במבוא זה לסקור את הגישות השונות שהתפתחו בבתי המדרשות ביחס לשאלת הסתירות, ומתוך כך לעמוד על הצורך בגישה חדשה, היא גישת התמורות. כדרכה של סקירה היא מציגה תמונה רחבה במילים קצרות, ועל כן הוספתי הפניות להרחבות רלוונטיות בספרים ובמאמרים שונים.

גישת חז"ל

כבר חז"ל הבחינו שיש בתורה "כתובים המכחישים זה את זה", בבחינת "כתוב אחד אומר... וכתוב אחר אומר...", ותרנו אחר פתרון הרמוני באמצעות מדרש הכתובים. הם דרשו את הכתובים מתוך רצון לפשר בין הסתירות ולקבוע הלכה למעשה. גם בתחום האגדה נטו להעמיד תמונה הרמונית המושתתת על שילוב כל הכתובים יחד. חכמים ראו את הסתירות כנקודתיות ולפיכך הציעו פתרון לכל אחת בנפרד. כך למשל, חז"ל הציעו פתרון שונה לכל אחת מהסתירות בין שני סיפורי הבריאה. הם השיבו באופן אחד על הסתירה בשאלת קדימות בריאת הדשא לבריאת האדם - הדשא נברא לפני בריאת

שער לגישת התמורות

האדם, כמתואר בפרק א', אך נשאר מתחת לפני הקרקע ורק לאחר בריאת האדם נבטו הזרעים אל מעל פני הקרקע, בהתאם למתואר בפרק ב'. באופן שונה הם פתרו את הסתירה בדבר בריאת הגבר והאישה, האם נבראו יחד או שבתחילה נברא האדם ולאחריו האישה להיות עזר כנגדו - ותשובתם הייתה שנבראו יחד אך מחוברים גב אל גב, ואחר כך הופרדו. לגבי קדימות החיות לאדם בפרק א', הסותרת את קדימותו לחיות בפרק ב', נקט המדרש בדרך דומה לעניין הדשא, ודרש את הפסוק "תוצא הארץ נפש חיה למינה בהמה ורמש וחייתו ארץ למינה" (בראשית א', כד), כי "נפש חיה למינה" היא רוחו של אדם הראשון, שנבראה בתחילה, לאחריה נבראו כל החיות, ולבסוף האדם הממשי.

דוגמה נוספת היא דיני המעשרות. חז"ל פתרו את הסתירות והפערים בדיני המעשר בעזרת צירוף כל הפרשיות למערכת אחת, וקביעה שכל פרשייה עוסקת במעשר אחר: מעשר ראשון ניתן ללוי בכל שנה ושנה (במדבר י"ח, כא-כד), מעשר עני ניתן בשנים השלישית והשישית (דברים י"ד, כב-כז) ומעשר שני נאכל במקדש בשנים האחרות (דברים י"ד, יז-כא). חז"ל יצרו מן הכתובים השונים והסותרים מערכת מורכבת של תרומות ומעשרות הניתנים לכוהן, ללוי, לעניים ולבעלים עצמם. כך קיבל כל כתוב את מקומו והפך למרכיב אחד במערכת משוכללת של תרומות ומעשרות.

ראוי לציין שאמנם קשה לעמוד על עולמם התודעתי של חז"ל במדרשיהם - האם תפסו את פרשנותם כפירוש המקראות ממש, או שמא כפשרה מודעת, אגדית או הלכתית, בין מקראות סותרים? ודאי שפרשנות הכתובים איננה המניע היחיד לדרשות חז"ל, ודבריהם מושפעים גם מתפיסות ערכיות והלכתיות, משינויי המציאות ועוד. עם זאת, ניכר שחז"ל נוקטים על פי רוב בגישה

דרשנית-הרמוניסטית. גישה זו מצאה מקום אצל פרשנים רבים לאורך הדורות ובראשם אצל רש"י.

טענות ביקורת המקרא

חידושה של ביקורת המקרא, בתחום המכונה 'ביקורת גבוהה'¹, הוא בראש ובראשונה בחשיפת יחידות ספרותיות רחבות הסותרות זו את זו. אין מדובר עוד בסתירה נקודתית בין שני כתובים המכחישים זה את זה, אלא בפרשייה החולקת על רעותה, כגון תיאור בריאת העולם בבראשית א' בכללותו הסותר את התיאור בפרק ב'; ואף במגמה של חטיבת פסוקים שלמה ואפילו ספר (לשיטתם: מקור או מסורת) המנוגדים לנאמר בחטיבה אחרת או בספר אחר, כדוגמת ספר דברים החולק על תורת כוהנים במכלול נושאים. תופעת הסתירות, בנוסף לתופעות נוספות כחילופי שמות האל, כפיליות ושינויי סגנון, הביאה את אנשי ביקורת המקרא למסקנה כי התורה נוצרה משילוב של מקורות או מסורות שאוחדו לכדי חיבור אחד. התעודות השונות המרכיבות את התורה נכתבו, לדעתם, על ידי בני אנוש במקומות ובזמנים שונים בממלכות יהודה וישראל לאורך ימי בית ראשון ובראשית ימי בית שני. לדעת רובם, הכתבים נערכו לכדי ספר אחד בימי שיבת ציון, על ידי עזרא הסופר.²

1. ביקורת המקרא מתחלקת לשני ענפים מרכזיים: ביקורת גבוהה (Higher Criticism) מבקשת לזהות את המקורות המרכיבים את התורה ולברר את אופן התהוותה; ביקורת נמוכה (Lower Criticism) עוסקת בכירור נוסח המקרא, ואינה מענייננו כאן.
2. לסקירת עמדות ביקורת המקרא ופרישת דעות נוספות, ראו: ז' ויסמן, מבוא למקרא ג: ספרות התורה (האוניברסיטה הפתוחה), תל אביב 1989, עמ' 102-32; י' הופמן, סוגיות בביקורת המקרא (האוניברסיטה המשודרת), תל

עולם המחקר אינו חד-גוני. החוקרים חלוקים ביניהם בשאלת אופן יצירת התורה; האם נערכה ממקורות כתובים שקובצו יחד או ממסורות שבעל־פה שסופרו במקומות שונים לאורך ימי בית ראשון, והועלו על הכתב בזמן שיבת ציון. גם היחס בין המקורות השונים, תיארוכם וכן שאלת עריכת התורה נידונו רבות במחקר והועלו גישות שונות. עם זאת, על החוקרים כולם מוסכמת הטענה שהתורה אינה אחדותית, שהיא נכתבה על ידי בני אנוש לאורך דורות, ושחלים עליה חוקי ההתפתחות בדומה ליצירות רוחניות ותרבותיות אחרות.³ גישה זו, המכילה עמדות שונות ומגוונות ואף מנוגדות, זכתה לביקורת רבה הן מצד חוקרים שביקרו זה את זה, הן מצד העולם המסורתי, כפי שנראה בהמשך.⁴

התגובות בעולם הדתי לחקר המקרא ובעיקר לשאלת הסתירות במקרא

חקר המקרא הציב סימן שאלה על אחדותה של התורה ועל מקורה האלוהי, ובתגובה לכך נטה עולם התורה בעת החדשה להתנגד באופן חד־משמעי לטענות בדבר סתירות במקרא, בדרכים שונות. להלן

- אביב תשנ"ז; א' רופא, מבוא לספרות המקרא, ירושלים 2007; ב' שורץ, "התורה: חמשת חומשיה וארבע תעודותיה", בתוך: צ' טלשיר (עורכת), ספרות המקרא: מבואות ומחקרים, ירושלים תשע"א, עמ' 161-226.
3. ויסמן (שם), עמ' 56 ואילך.
4. ישנם ספרים וקובצי מאמרים ששמו לעצמם מטרה (לעתים לא מוצהרת) לבחון ובעיקר לבקר את חקר המקרא. כך למשל רד"ץ הופמן, ראיות מכריעות נגד ולהויזן, ירושלים תרפ"ח; הרב א' בזק, עד היום הזה: שאלות יסוד בלימוד תנ"ך, תל אביב תשע"ג; סדרת מאמרים שנתפרסמו בעלון שבוע בוגרים יז (תשס"ג); ומאמרים רבים אצל י' ברנרס, ט' גנזל וח' דויטש (עורכים), בעיני אלוהים ואדם: האדם המאמין ומחקר המקרא, ירושלים תשע"ה.

נבקש לסקור את העמדות השונות, אך חשוב להקדים לסקירה הבהרה כפולה: ראשית, ההבחנה בין הגישות אינה תמיד בהירה, ולעיתים קשה להגדיר לאיזו שיטה יש לייחס פירוש מסוים.⁵ שנית, רבים מן העוסקים בתורה ובכלל זה אנו, משלבים בין דרכים שונות ופותרים את הסתירות בדרכים מגוונות, מתוך מחשבה שיש לעיין בכל סוגיה לגופה מבלי להתחייב לפרדיגמה אחת המביאה את הלומד להציע לעיתים פרשנות מאולצת. עם זאת, ההכרה בדרכי פירוש שונות וההבחנה ביניהן מאפשרת בירור מעמיק של פסוקי תורתנו ומעודדת הבנת הדברים לאשורם.

כפי שהערנו, סוגיית הסתירות היא מרכיב בשאלה רחבה יותר של היחס בין ביקורת ומסורת. בספר זה בחרנו לעסוק בסוגיה זו בלבד, אף שהדברים קשורים במבט רחב יותר ומשפיעים על הבנת התורה בכללותה, ומובן שהספר איננו סוף פסוק בשאלות הללו.

עמדה השוללת לימוד פשט

מאז ומתמיד היו פרשנים שאחזו בדרך הדרש, ובכך המשיכו את דרכם של חז"ל ושל רש"י.⁶ אולם כתגובה להשכלה בכלל ולגישה

5. ראו בהמשך בעניין הפתרון לסוגיית אמה עברייה.
 6. רש"י לא אחז בדרך הדרש לבדה. לאורך פירושו הבחין בין המדרש לפשט, הציע פירושים על דרך הפשט והביא דברי "אגדה המישיבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו" (רש"י על בראשית ג', ח), כלומר רק את אלו שהיה בהם להציע פירוש הולם בעיניו למקראות, "ויש מדרשי אגדה, אבל אין מיושבין על פשוטו" (רש"י על בראשית ג', כב). לעיון במונחים פשט ודרש אצל רש"י, ראו: ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו. ראו גם: א' גרוסמן, רש"י (גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים תשס"ו, עמ' 85-95; א' טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום: עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 11-45.

הביקורתית במקרא כפרט התעוררה בדור האחרון התנגדות טוטלית לכל לימוד בדרך פשט. רבנים כאהרן קוטלר, אביגדר נבנצל, צבי טאו ושלמה אבינר, טענו שרק לחז"ל ולגדולי ישראל הייתה היכולת להבין את כתבי הקודש לאשורם, ולפיכך לא ניתנה לנו הרשות לעיין בכתובים באופן עצמאי.⁷

לדידם, ירדת הדורות והפער בין מעלתם הרוחנית הגבוהה של חכמים לעומת הדורות האחרונים, כמו גם סגולתם השכלית הגבוהה והיותם חלק משרשרת המסירה - מקנים להם את הסמכות הבלעדית לפרש את התורה ושוללים כל אפשרות שהלומד הרגיל יפרש מדעתו. על הלומד לעיין בפסוקים רק לאור המדרשים ופירושי הקדמונים, ולגזור מהם את המשמעות הערכית והחינוכית.⁸ בעלי עמדה זו, הרואה בתנ"ך דבר ה' המנוסח בשפה אלוהית מוצפנת, שוללים כל עיון שכלי ועצמאי של הלומד. הם מתנגדים לגישה שלפיה תבונת האדם היא המפתח ללימוד המקורות, ומשום כך דוחים פירושים הסותרים את פרשנות קדמונינו או מערערים על גישתם החינוכית. כך עצם העלאת קושיות חדשות המושגות על קריאת פשט המקראות איבדה את הלגיטימיות, וממילא אין עוד צורך במתן פתרונות לקושיות המחקר.

7. הגר"א קוטלר, "הדרך הנכונה בהוראת התנ"ך", שמעתיין 15 (תשכ"ח), עמ' 8-13; הרב א' נבנצל, שיחות לספר בראשית, ירושלים תשמ"ט, עמ' שעט. על דרכו, ראו: הרב י' ברנדס, "במאי קמיפלגיא? למחלוקת האחרונים בפרשנות חטאו של דוד", מגדים כו (תשנ"ו), עמ' 125-127; הרב צ"י טאו, צדיק באמונתו יחיה: על הגישה ללימוד תורה, ובייחוד משל הטלסקופ בעמ' יב, וכן עמ' יט-כ; הרב ש' אבינר, תורת אמת: על לימוד תנ"ך, ירושלים תשע"ב.
8. דוגמה לפירוש על דרך זו, ראו: הרב י' רוזן, ספר שופטים בגובה חז"ל, אלון שבות תשס"ה.

כנגד הסוברים כך יש לטעון כי עמדה זו מנוגדת למסורת ישראל, שמאז ומעולם אחזה בדרכי פירוש מגוונות ואף סותרות לתורה, "ובעבור הדרש דרך הפשט איננה סרה, כי שבעים פנים לתורה"⁹. גם חז"ל, שאחזו על פי רוב בדרך הדרש, הודו ש"אין מקרא יוצא מידי פשוטו" (בבלי שבת סג ע"א)¹⁰. הצבת ההבנה השכלית כמרכיב ביצירת פירושי התורה, מביאה בהכרח ליצירת פירושים שונים מדברי חז"ל. עמדה שכזו מצויה כבר בדברי גאוני בבל ובראשם רס"ג, ובדרך זו צעד גם הרמב"ם. גישה זו אף מתעלמת באופן בוטה מפירושיהם של גדולי פרשנינו כאבן עזרא, רשב"ם, ר' יוסף קרא והרמב"ן, אשר סברו שאין חובה להיצמד באופן בלעדי לפירושי חז"ל, והעמידו את שכלו של האדם ככלי מרכזי בהבנת כתבי הקודש.¹¹

עמדה זו מתעלמת לחלוטין מן העובדה כי בקרב פרשנינו הלימוד בדרך הפשט היה מוסכם על רוב מניין ובניין של חכמי

9. כלשון אבן עזרא בהקדמה לפירושו לתורה. הרב אהרן ליכטנשטיין אפיין כמה היבטים של המחלוקת בין שתי האסכולות וביקש לעגן את הקריאה על דרך הפשט במסורת הרבנית. ראו: הרב א' ליכטנשטיין, "וביד הנביאים אדמה" – ניתוח ספרותי וכתבי הקודש", בתוך י' רייס (עורך), היא שיחתי: על דרך לימוד התנ"ך, ירושלים תשע"ג, עמ' 73-82.
10. על ההבחנה בין פשט לדרש ובעיקר על החשיבות הדתית לאחוז בשתי דרכים אלו, ראו: א' סימון, "משמעותם הדתית של הפשטות המתחדשים", בתוך: א' סימון (עורך), המקרא ואנחנו, רמת גן תשל"ט, עמ' 133-152.
11. כך רס"ג: "והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא מדבריהם ואין סוף ותכלה לאגדות" (הובא בספר האשכול, הלכות ספר תורה, מהדורת אלבק, ס ע"ב); אבן עזרא בהקדמתו לתורה: "כי לא נתנה התורה לאשר אין דעת לו, והמלאך בין אדם ובין אלהיו הוא שכלו"; ר' יוסף קרא: "ויודע אני שיליו על פתרון זה בעלי אגדה ותלמוד ... אך המשכילים ישכילו לנתיבות הקרייה להעמיד דבר על האמת" (פירושו על שמואל א א', כ). לסקירת הדעות ולהבחנה בין העמדות השונות, ראו: בזק (לעיל הערה 4), עמ' 347-386.